

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 8 (1999),
BR. 2-3 (40-41),
STR. 459-470

RECENZIJJE
I PRIKAZI

Milan Jajčinović, ĐAVO I VODENIČARI MIT O "NEBESKOM NARODU" I NJEGOVE POSLJEDICE

PAN LIBER, Biblioteka "Politička publicistika",
Knjiga III, Osijek-Zagreb-Split, 1998, 240 str.

Povijest je Hrvata i hrvatske države u posljednja dva stoljeća bila bitno određena i usmjerena velikosrpskim političkim i teritorijalnim posezanjima za hrvatskim prostorom i hrvatskim prirodnim i ljudskim dobrima. Zahvaljujući velikosrpskom novovjekovnom imperijalizmu, hrvatski je narod samo u ovome stoljeću, u četiri navrata, doživio kalvariju kao malo koji narod u Europi. Prvo je stradanje pretrpio u srpskoj kraljevini Jugoslaviji od 1918. do 1941. godine, kad su u cijelosti bila dokinuta i najmanja obilježja hrvatske državnosti, kad je u upravno-teritorijalnom smislu hrvatski etnički, povijesni i državnopravni prostor bio posve rascjepkan te kad su zbog isticanja svojega hrvatstva brojni hrvatski ljudi bili progonjeni i zatvarani, a mnogi su u tome progonu i uklonjeni (likvidirani). Ne smijemo smetnuti s uma da je Kraljevina SHS (od 1929. Kraljevina Jugoslavija) od Srba bila shvaćena samo kao proširena Srbija i jedino su s takvom nakonom ondašnji srpski političari pristupili njezinu osnutku. Drugu je tragediju hrvatski narod doživio tijekom Drugoga svjetskog rata i osobito u poraću, kad je ne samo srušena ondašnja hrvatska država, nego je hrvatski puk bio prisiljen proći Golgotu Bleiburga, marševa smrti i križnih putova

na kojima su deseci tisuća Hrvata položili svoje živote u temelje današnje države Hrvatske. Treću su kalvariju Hrvati proživjeli u Titovoj komunističkoj Jugoslaviji pod srpskom hegemonijom od 1945. do 1990. godine, a četvrtu u velikosrpskoj ratnoj agresiji na Hrvatsku u posljednjem desetljeću ovoga stoljeća koja je hrvatskome narodu donijela konačnu nacionalnu i državnu slobodu i neovisnost, ali i velika ljudska stradanja, golema materijalna razaranja te patnju stotina tisuća ljudi.

Protekla su stoljeća ostala obilježena nepovoljnim međunarodnim političkim i vojnim okolnostima koje su, najvećma, dovode u pitanje hrvatsku državu, zatirale hrvatstvo na ovim prostorima te sprečavale svaki iole ozbiljniji pokušaj oživotvorenja hrvatske državnopravne i nacionalne samostalnosti i neovisnosti.

I gotovo desetljeće nakon što je uskrsnula neovisna hrvatska država, iznova moramo promišljati i progovarati o najvažnijim čimbenicima i uzročnicima tako teškog, mukotrpnog, krvavog, bolnog i tražičnoga puta hrvatskoga naroda u osiguranju svoje nacionalne slobode i državne samostalnosti. Osobito moramo imati na umu stalnu opasnost koja se u obliku protuhrvatske velikosrpske imperijalističke hegemonije nadvijala, i još uvijek se nadvija, posljednjih desetljeća, pa i stoljeća, nad hrvatskim narodom i hrvatskom državom. Valja nam neprekinuto naglašavati osnovne korijene Zla koje je posljednjih desetljeća pustošilo hrvatske etničke, povijesne i državne prostore. Ukratko, riječ je o globalnom velikosrpskom planu porobljavanja i teritorijalnog širenja kojemu su Hrvati predstavljali nepremostivu prepreku širenja prema zapadu.

U tom smislu valja nam promatrati i vrednovati knjigu istaknutog hrvatskog novinara Milana Jajčinovića: *Đavo i vodeničari*, Mit o "nebeskom narodu" i njegove posljedice, koja je pred hrvatsku javnost, u izdanju nakladničke kuće *Pan liber*, izašla prošle, 1998. godine. Riječ je o djelu u kojemu autor "u formi znanstvenih eseja" (E. Čimić) raščlanjuje intelektualne pripreme

oživotvorenja suvremenog koncepta velikosrpske politike na pragu trećega tisućljeća. Prikupivši i analizirajući neke od najvažnijih i najznakovitijih znanstvenih, beletrističkih i publicističkih izvora velikosrpstva, autor je pokušao spoznati gdje su korijeni Zla koje je u "ime srpskih ciljeva" poharalo prostore Hrvatske, Bosne i Hercegovine, pa i Srbije (Kosovo). Ne možemo kazati da smo bili iznenađeni i intelektualno nepripremljeni za tragičan nastavak stoljetnog velikosrpskog imperijalističkog posezanja za hrvatskim prostorom, jer je sve što se zbilo u ovome desetljeću bilo, kako na jednom mjestu u knjizi Jajčinović kaže, "zapisano, zabilježeno, pa i ukořičeno. Samo što je izgledalo toliko bizaro, pomaknuto i apsurdno da je takozvana zdrava pamet odbijala u to povjerovati".

Autor znalački promišlja misaone silnice i moralne poruke značajnog dijela srpske znanstvene, političke, pa i kulturne elite. Ukazuje na njihove povijesne zablude, ali i na višegodišnju, pa i višestoljetnu sustavnu politiku izgradnje velikosrpskog nacionalnog i imperijalističkog projekta "prisajedinjenja svih srpskih zemalja", bez obzira na njihov povijesni, etnički i pravni razvoj i okvir. On jasno i nedvosmisleno pokazuje isprepletenost i kauzalnost povijesnih zabluda, srpske mitologije koja u Srbiji postaje sve više dio stvarnosti i tradicionalnog osjećaja "neograničene moći i veličine". "Mržnja", "rušilačka žudnja" i "teritorijalna glad" – temeljne su, prema riječima Jajčinovića, provedbene odrednice suvremenog velikosrpstva koje će, na žalost, rezultirati golemim stradanjima i patnjama stanovništva Vukovara, Dubrovnika, Sarajeva, Srebrenice i mnogih drugih gradova, sela i krajeva diljem Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Kako je velikosrpstvo poraže-

no u Hrvatskoj, dijelom potisnuto u BiH, tako je ono svoje težište zapravo pomaknulo u svoje mitsko ishodište Kosovo – "kolijevku srpske države".

Druga je, neprijeporna, oznaka novovjekovnog velikosrpstva, prema Jajčinovićevim riječima, zaziranje od Europe i uvlačenje u vlastitu ljušturu. Odraz je to srpske duhovne tradicije i njezina čvrstog oslonca stalno izgrađivanim mitovima, varkama i predrasudama. (Za današnju će Srbiju iz Beograda protjerana hrvatska novinarka Vesna Fabris-Perunić kazati i sljedeće: "Srbi su nacija koja živi na mitu i usmenoj predaji. Njima gubitak teritorija, dijela države, ljudske žrtve i patnja u jednom trenutku postaju smisao za koji treba živjeti, boriti se i poginuti ako treba... Eto, to se tamo događa i jasno mi je da zapadnjačkom svijetu to izgleda kao mazohizam"; *Vjesnik*, 9. svibnja 1999)

Idejno-politički korijeni velikosrpske hegemonističke i imperijalističke politike sežu u konac XVIII. stoljeća, a leže u velikosrpskoj ideologiji čiji je stožerni nositelj bila i jest srpska politička, znanstvena, kulturna i crkvena elita. Njezini su pripadnici ideološki oblikovali velikosrpski nacionalni program s temeljnim ciljem: uspostavom Velike Srbije i njezinim teritorijalnim širenjem na druge nesrpske prostore, bez obzira na njihov etnički sastav, povijesni razvoj i državnopravni okvir. Osobito je žalostan prinos srpskih intelektualaca razvoju i provedbi velikosrpstva. Oni će, kako Jajčinović navodi: "... širiti jezik mržnje, krivotvoriti povijest, poticati na zločin, odobravati ga".

Iskoristimo ovu priliku i prisjetimo se najpoznatijih ideoloških nositelja dvostoljetnog velikosrpskog programa. Među istaknute velikosrpske ideologe valja nam ubrojiti Iliju Garašanina – tvorca znamenitih "Načertanija" – plana za stvaranje Velike Srbije iz 1844. godine, temeljnog dokumenta uspostave i teritorijalnog širenja suvremene srpske države. Jezično je načelo velikosrpstva osmislio i zdušno zagovarao Vuk Stefanović Karadžić – srpski jezikoslovac, pisac i putnik po balkanskim i

srednjoeuropskim zemljama. Zagovarajući ideju da su svi štokavci zapravo Srbi ("Srbi svi i svuda") Karadžić nije samo izvrnuo povijesne činjenice i spoznaje, nego je i udario temelje suvremenom shvaćanju velikosrpstva prema kojemu na ovim prostorima živi samo jedan narod – Srbi, s tri vjere (rimokatoličkom, pravoslavnom i muslimanskom) i jednim jezikom (srpskim). Otvoreni poziv na istrebljenje Hrvata uputio je 1902. godine, u zagrebačkom listu "Srbobran" (!), srpski pravnik i političar Nikola Stojanović. U svojem je tekstu "Do istrage naše ili vaše" Stojanović zaniijekao Hrvatima narodnost, nacionalnu osobitost, državotvornost, kulturnu baštinu i jezik te je pozvao Srbe na borbu protiv preostalih elemenata hrvatstva u kojoj će, kako sam kaže, Hrvati "podleći". Valjda najjasniju poruku u tom smislu izrekao je 1991. godine u baranjskom selu Jagodnjaku, srpski političar Milan Paroški, pozivom tamošnjim Srbima da "sve one koji kažu da to nije srpska zemlja mogu da ubiju poput kera kod tarabe". "Recept" etničkog čišćenja, kao jednog od temeljnih sredstava oživotvorenja velikosrpskog projekta, dao je 1937. godine srpski povjesničar (akademik!) i jedan od najmlađih atentatora na prijestolonasljednika Franju Ferdinanda 1914. godine u Sarajevu, Vasa Čubrilović. Čubrilović je (p)ostavio ideal etnički čiste srpske države kojemu svi Srbi trebaju težiti. Taj se ideal, nakon što je propao u Hrvatskoj, danas ostvaruje na Kosovu.

Politička, etnička i granična pitanja stvaranja Velike Srbije dao je u svojemu spisu "Homogena Srbija" iz 1941. godine, četnički ideolog i jedan od najbližih suradnika četničkoga vođe Draže Mihailovića, Stevan Moljević. Moljević naizravnije predlaže pripojenje Srbiji velikih dijelova Hr-

vatske te cijele BiH, zalažući se, pri tom, za "humano preseljenje stanovništva", a zapravo za etničko čišćenje.

U vrijeme kada su se i u Jugoslaviji počeli osjećati povjetarci demokracije i kada je Srbija pomalo počela gubiti moć apsolutne gospodarstvene i političke dominacije i kontrole, u javnosti se pojavio "Memorandum Srpske akademije nauka i umjetnosti". Taj je dokument srpskih akademika nastao 1986. godine kao ideološki temelj velikosrpskoj politici Slobodana Miloševića, prema kojoj "svi Srbi moraju živjeti u istoj državi". Milošević je konačno uobličio taj koncept porukom: "Srpska je zemlja sve ono gde se nalaze srpski grobovi". Suvremeni je velikosrpski vožd, uz pomoć tradicionalnih velikosrpskih programa i planova, "probudio" srpski nacionalizam mitovima koji su potpaljivali patološku i histeričnu mržnju protiv Hrvata. Plasirajući lažne informacije, potpomognute desetljećima, sustavno, planski i organizirano građenim mitom o genocidnosti Hrvata ("jasenovački mit"), Milošević je uvjerio Srbe u Hrvatsku kao fašističku državu, u vatikansku zavjeru protiv pravoslavlja, u austrijsko-njemačko-hrvatsku namjeru uspostave Četvrtog Reicha i slično. Jajčinović će za Miloševića reći da se "... uzdigao upravo na uzgonu političkog iracionalizma, kojemu je porušio brane i usmjerio ga u jedno korito, načinivši od njega bujicu koja ruši sve pred sobom".

Memorandum SANU je u detalje razradio program cjelovitog ustavnog, političkog, gospodarstvenog, pa i vojnog preuzimanja Jugoslavije u srpske ruke. Kad bi, tada već vidljiv, raspad Jugoslavije postao neminovan, Srbi bi se odlučili na samostalan put, ali bi prije toga sebi priključili sve prostore na kojima Srbi žive, pa makar i u manjini, jer ako su Srbi negdje u većini, "prirodno" je da vladaju, a ako su u manjini, onda radi navodne ugroženosti od većinskog naroda, preuzimaju vlast, i pošto "etnički očiste" te prostore, pripajaju ih matičnoj srpskoj državi.

Te nas misli jasno upozoravaju na kontinuitet velikosrpske ideje u posljednja dva stoljeća, što je Jajčinović u svojoj knji-

zi znalački pokazao i argumentirao (dokumentirao). Ona je s vremenom varirala, dobivala nove provedbene oblike, ali nikada nije prestajala zaokupljati Srbe u njihovu nastojanju da se opravdaju "božanskim" i "izabranim" narodom. Riječ je, kako Jajčinović kaže, o "ludilu svojatanja i umišljene veličine". Čudno je to kako taj otrov prelazi iz jedne generacije srpskih vladara i naroda, na sljedeće. Iako se prividna ideologija mijenja, osnovna nit, cilj i sredstva velikosrpstva su postojani. Kalvarija koju je hrvatski narod doživio, proživio i preživio u ovome stoljeću rezultat je jedne te iste velikosrpske hegemonističke i imperijalističke politike.

Povijest bilježi više od dvjesto godina planiranog nastojanja i prodora Srba prema zapadu. Za taj su cilj u Srbiji instrumentalizirani svi državni, paradržavni i javni sustavi. Politički, kulturni, prosvjetni, znanstveni i drugi programi i ciljevi velikosrpske politike temeljeni su na falsifikatima povijesti, kulture, jezika i vjere Hrvata. Uporno i planirano ponavljanje laži o genocidnosti i fašistoidnosti Hrvata, o hrvatskim područjima kao "vekovnim srpskim zemljama", o Hrvatima kao Srbima rimokatoličke vjere, o navodno ugroženom srpstvu i pravoslavlju u Republici Hrvatskoj i slično, težilo je da se ona jednom prihvati kao istina, tj. da se pripremi teren za agresiju, odnosno da se agresija potakne i pred svijetom opravda. Jajčinović će, u prilog toj tezi, navesti i sljedeće: "Kao što jedna utemeljena istinita ideja ne mora biti prihvaćena,..., jedna neosnovana, neznanstvena i neistinita ideja može biti široko prihvaćena, ako pogodi prevladavajuće raspoloženje, ako 'osjeti' bilo naroda. Laž na taj način zamjenjuje istinu a da to nikom ne smeta. Za to teško da ima bolje potvrde od današnje 'srpske misli'".

Međutim, svi pravni, politički, kulturni, vjerski, povijesni i osobito demografski pokazatelji hrvatskog državnog prostora pokazuju potpunu neutemeljenost i neopravdanost velikosrpskih teritorijalno-političkih posezanja za bilo kojim dijelom hrvatske države. Povijesno-politički, etnodemografski, religijski i kulturno-civilizacijski razvoj hrvatskoga državnog i etničkog prostora neizbježno dokazuje njegove izvorne hrvatske značajke i njegovu pripadnost zapadnoj, katoličkoj civilizaciji. Svi pokušaji da se od hrvatske naprave "vekovne srpske zemlje" osnivaju se samo i isključivo na povijesnim krivotvorinama, lažima, predrasudama i mitovima i nemaju nikakva uporišta u stvarnim činjenicama i spoznajama. Srpski će intelektualac Bogdan Bogdanović, kako navodi Jajčinović, jednom prilikom za današnju Srbiju kazati da je "civilizacija laži".

Na temelju samovoljno tumačenih, izmišljenih ili krivotvorenih povijesnih izvora te rezultata različitih popisa stanovništva Srbi su pokušali "znanstveno" opravdati agresiju. Namjera im je uvijek bila umjetno povećati broj Srba i pravoslavaca na nekom prostoru, čime bi taj prostor odmah dobio oznaku "vekovne srpske zemlje" i tako "prirodnim, povijesnim i etničkim pravom" ušao u sastav Velike Srbije.

Jajčinović je svoju knjigu, uz predgovor, podijelio u šest poglavlja: *Gospodari groze – naličje prosvjetiteljstva, Uloga obmane u srpskoj tradiciji, Ideja "Novog, velikog Balkana", Moć i istina, Povijesni i mentalni revizionizam i Vrijeme Metafizičke praznine*. Vrlo dojmljiv pogovor knjizi je napisao prof. dr. sc. Esad Ćimić, jedan od recenzenata, istaknuvši, između ostalog, da sve što je u ovoj knjizi izvedeno "zasnovano je na provjerljivim izvorima, podvrgnuto logičkoj analizi i izloženo iskustvenoj provjeri. Kvalitetu ove višeslojne rasprave u kojoj se ukrštaju antropološki, sociološki i politološki pristup silno doprinosi samosvojan stilski zahvat, čisti jezik utkan u do zaječljivosti uspješnu kompoziciju čitavog djela".

Na koncu toga osvrta istaknimo da knjiga Milana Jajčinovića *Đavo i vodeničari, Mit o "nebeskom narodu" i njegove posljedice*,

predstavlja iznimno kvalitetno štivo svima koji se žele neposredno uvjeriti u ideološke korijene, ali i provedbene oblike suvremenog velikosrpstva. To će djelo, neprijeporno, postati nezaobilazno vrelo u osvjetljavanju "baštine" velikosrpstva na čijim je temeljima izrasla "civilizacija laži" koja je, "crtajući granice krvlju", donijela toliko zla narodima koji, ne svojom krivnjom, žive u njezinom susjedstvu.

Dražen Živić

Šimun Šito Ćorić PSIHOLOGIJA RELIGIOZNOSTI

Naklada Slap, Jastrebarsko, 1998, 248 str.

Knjiga *Psihologija religioznosti* dr. Šimuna Šito Ćorića prva je knjiga na hrvatskom jeziku koja religioznosti pristupa s aspekta psihologije. Iako u obliku udžbenika (prihvaćena kao udžbenik Sveučilišta u Zagrebu), knjiga *Psihologija religioznosti* nije samo udžbenik. Naime, osim što pruža pregled osnovnih pristupa i spoznaja psihologije religioznosti, knjiga sadrži i autoreve primjedbe, komentare te osobna promišljanja religioznosti čime, osim udžbeničke, ima i esejističku dimenziju. Prema riječima autora knjiga nije "katalog psihologijskih istraživanja i stavova o različitim sastavnicama i praktikama religije, već pokušaj psihološkog razumijevanja religioznog odnosno nereligioznog čovjeka" (str. 22).

Knjiga je podijeljena na ukupno 11 poglavlja od kojih je početno nazvano *Uvodne postavke psihologije religioznosti*. U nje-

mu autor iznosi osnovne smjernice i naznake pristupa koji se zastupa u knjizi. Polazeći od određenja religije kao jednog od elementarnih odnosa čovjeka prema svemu oko sebe, psihologija religioznosti prema dr. Š. Š. Ćoriću je psihologija i religioznog i nereligioznog čovjeka, a njezin cilj je razumijevanje kako čovjek razvija ili ne razvija taj univerzalni odnos. U smislu povezanosti religije i psihologije autor posebno naglašava upotpunjavanje njihova cilja u obliku pomaganja i razumijevanja kako se čovjek može do kraja ostvariti. Zbog pristranosti prisutnih u povijesti psihologije religioznosti naglašava se potreba metodološke objektivnosti i kritičke neutralnosti psihologijskog pristupa religiji. Pritom se zastupa, a u okviru obrađenih sadržaja i provodi, načelo interkonfesionalnog uvažavanja.

Povijest psihologije religioznosti, kao osnovni predmet drugog poglavlja knjige, obrazlaže se u pregledu, s jedne strane interesa religije za psihologiju, a s druge, interesa psihologije za religiju. U okviru znanstvene psihologije, odnosno tijekom posljednjih 100 godina, autor daje kratak pregled pristupa i gledišta o religiji znamenitih pojedinaca ili predstavnika psiholoških škola (W. James, S. Freud, C. C. Jung, E. Fromm, E. H. Erikson, J. Piaget, B. F. Skinner, G. W. Allport, A. H. Maslow, R. R. May, V. E. Frankl). U trećem poglavlju *Religioznost sa stajališta psihologije ličnosti* prikazuje se kratak pregled psihičkih fenomena religioznosti; molitva, mistični doživljaji, opsjednutost, ukazanja (ekstaze) i konverzije te gledišta o važnim psihičkim sastavnicama religioznosti; mišljenje i vjervanje, volja i nada, altruizam i ljubav te "tamne" strane ljudskog postojanja. U istom poglavlju navode se i komentiraju osnovne podjele, odnosno empirijski utvrđene dimenzije religioznosti te obilježja zrele osobne religioznosti.

Posebno poglavlje posvećeno je *Religioznosti u psihologijskim sustavima* i u njemu se iznose kratke biografije i odnos prema religiji S. Freuda, C. C. Junga, G. W. Allporta i E. Frankla. U idućem poglavlju

Psihološke dimenzije religioznosti djece, mladih i odraslih iznosi se pregled i komentar spoznaja o razvoju religioznosti, odnosno specifičnim obilježjima i značenjima religioznosti u svakom od glavnih razdoblja života. Polazeći od toga da su moral, uvažavanje određenih načela i vrijednosti sastavni dio svake religije ili religijskog sustava, u poglavlju *O moralnom razvoju*, usvajanju vrijednosti i poslušnosti autoritetu prikazane su psihologijske teorije moralnog razvoja te se, nakon isticanja zlodjela izvršenih pod utjecajem autoriteta, naglašava važnost kritičkog mišljenja.

U poglavlju *Religioznost i duševno zdravlje* dokumentira se složenost odnosa religioznosti i duševnog zdravlja te ukazuje na to da odgovor na pitanje o vrsti njihove povezanosti ovisi o tome na koji se aspekt religioznosti i duševnog zdravlja misli. Na temelju empirijskih studija zaključuje se da je intrinzična religioznost u pravilu pozitivno povezana s duševnim zdravljem, osim kad je riječ o otvorenosti za nove informacije. Povezano s tim, naglašava se socijalizacijska te psihološko terapijska funkcija religije i religioznosti općenito i posebice terapijska funkcija ispovijedi i molitve. Istodobno se upozorava i na moguću pozitivnu povezanost religije i psihičkih poremećaja, pri čemu se ističe da takva povezanost nije vezana uz samu religiju nego uz zloupotrebu religije od pojedinih religijskih institucija. Posebno poglavlje posvećeno je *Odnosu religioznosti i kriminaliteta* zato što se oboje gledaju kao rezultat socijalizacije pri čemu se kriminalitet zasniva na rušenju normi, nasuprot religiji koja norme i vrijednosti želi promicati i čuvati. U tom kontekstu posebno je naglašena moguća uloga religije pri izdržavanju kazne, odnosno u procesu resocijalizacije kriminalaca. Također se navode i rezultati stu-

dija koji ukazuju na to da je religioznosti mladih, posebice njihovo prakticiranje religije praćeno neuporabom droga. Pritom se ističe potreba opreza pri zaključivanju proizlazi li takva povezanost religioznosti i neuporabe droga iz pozitivnog djelovanja religioznosti ili je oboje rezultat drugih socijalizacijskih čimbenika.

U poglavlju *Osnove psihologije dušebrižništva* ili pastoralne psihologije naglašava se sve veća važnost dušebrižništva, odnosno spasonosno-terapijskog aspekta kršćanske vjere (zato što je ta disciplina oblikovana i razvijana primarno u okviru kršćanstva). Nakon kratkog povijesnog pregleda te discipline naglašavaju se i objašnjavaju bitni psihologijski aspekti izobrazbe dušebrižnika i njihova rada općenito te posebice s ljudima u tjeskobi i nevolji te pri navještanju vjere. U poglavlju *Psihološka mjerenja religioznog iskustva* iznesen je pregled najčešćih istraživačkih pitanja u psihologijskim istraživanjima religioznosti, naglašena je potreba višedimenzionalnog pristupa odnosno uporabe višedimenzionalnih mjernih instrumenta pri pokušajima mjerenja složenog fenomena religioznosti te su opisane dvije američke skale kao ilustracija takvog pristupa mjerenju religioznosti. U posebnom dodatku na kraju knjige autor opisuje i prilaže svoj Upitnik o dimenzijama religioznosti i njezinu utjecaju na svagdanji život, konstruiran na temelju višegodišnjeg teorijskog i praktičnog iskustva i uz uvažavanje osnovnih psiholoških i teoloških spoznaja te višedimenzionalnosti fenomena religioznosti. Uz zahvaćanje unutarnjih sadržaja vjere te odnosa prema crkvenom nauku i propisima, u upitniku je poseban naglasak stavljen na zahvaćanje posljedica osobne religioznosti na svakodnevni život.

Završno i ujedno zaključno poglavlje knjige naslovljeno je *U smjeru poimanja zrele religioznosti*. U njemu autor, polazeći od psihologijskih pristupa zrelosti općenito te preko navođenja i pregleda shvaćanja zrele religioznosti i njezinih osnovnih obilježja prisutnih u literaturi, s namjerom ilustracije i indikacije nudi opširnu

listu osobina – obilježja pojedinaca zrele religioznosti kojom se pokriva područje svijesti, unutarnjih osobina, načina govorenja, načina postupanja s drugim ljudima te osobina i ponašanja općenito.

Osim što knjiga *Psihologija religioznosti* u opisanim poglavljima pruža pregled osnovnih pristupa psihologijskog razumijevanja religioznog, odnosno nereligioznog čovjeka te spoznaja psihologije religioznosti, u velikoj mjeri ukazuje i na istraživačke probleme, odnosno potiče pitanja na koja psihologija religioznosti tek treba odgovoriti. Ujedno pregledom i opisom temeljnih istraživačkih načela i metodologije psihologije religioznosti knjiga dr. Š. Š. Čorića može biti i iznimno poticajna domaćim istraživačima i znanstvenicima. U zaključku se može reći da je knjiga *Psihologija religioznosti* sadržajna, zanimljiva, a svakako treba istaknuti, i lijepo napisana te se može preporučiti širokom krugu čitatelja, a ne samo onima koji su profesionalno zainteresirani za psihologiju religioznosti.

Renata Franc

TAXPAYERS' RIGHTS AN INTERNATIONAL PERSPECTIVE

Urednik Duncan Bentley

The Revenue Law Journal, School of Law,
Bond University, Gold Coast, Australija,
1998., 394 str.

U literaturi o poreznim sustavima postoji mnogo radova o organizaciji, djelovanju i učinkovitosti porezne uprave, ali vrlo malo istraživanja promatra sustav sa sta-

jališta poreznog obveznika. Toliko je važnija knjiga *Taxpayers' Rights, An International Perspective* koju je uredio Duncan Bentley, profesor na Sveučilištu Law Bond, Gold Coast, Australija. Knjiga razmatra djelovanje poreznog sustava, navodeći prava koja bi porezni obveznici trebali imati, koja imaju i koja nemaju u brojnim zakonodavstvima širom svijeta. Kako napovedi urednik, namjera je knjige da popuni prazninu koja postoji u fiskalnoj literaturi.

Zašto su i za poreznu upravu važna prava poreznih obveznika? U razdoblju nakon 70-ih godina u zemljama na Zapadu jako je porastao bijes poreznih obveznika zbog visokih poreza, pa su pokušaji osiguranja prava poreznih obveznika uz nastojanje da se smanje troškovi ispunjavanja porezne obveze postali važni u borbi protiv porezne evazije. Kako sve više zemalja u svijetu prepušta poreznim obveznicima da sami obračunavaju svoj (samorazrez), uspješnost tog sustava ovisi o spremnosti obveznika za dragovoljno udovoljavanje zakonu i poštenju pri ispunjavanju porezne prijave. Fiskalna teorija navodi poštenje kao vrlo bitno, iako nemjerljivo, obilježje poreznih obveznika koje postoji i jača ako porezni obveznici doživljavaju porezni sustav kao dobar i pravedan. Drugim riječima, što su porezni obveznici zadovoljniji djelovanjem poreznog sustava, vjerojatnije će udovoljavati i poštivati porezne zakone. Sustav samorazreza uvelike ovisi o sposobnosti države da provjerava prispjele informacije i utvrdi neizvršavanje porezne obveze, ali i o ostvarivanju dobrih odnosa s poreznim obveznicima.

Knjiga se sastoji iz dva dijela. U prvom dijelu koji je priredio urednik Duncan Bentley nastoji se utvrditi okružje, potreba i važnost prava poreznih obveznika. Prvo poglavlje posvećeno je vrlo širokoj definiciji i klasifikaciji prava poreznih obveznika. Tu se također iznosi kraći povijesni razvoj tog prava i objašnjavaju razlozi sadašnjeg povećanog zanimanja za to pitanje. Drugo poglavlje primjenjuje iznesene klasifikacije na primjere iz pojedi-

nih zakonodavstava, nalazeći sličnosti i razlike među njima. Treće poglavlje razmatra zakonski i društveni okvir prava poreznih obveznika. Taj je okvir koristan vodič za razmatranje bilo kojeg poreznog sustava, jer pomaže utvrđivanju postojećih prava te naglašava u kojim su područjima prava slabija ili uopće ne postoje. Prava poreznih obveznika imaju svoje uporište u formalnom zakonodavstvu, administrativnim uputama i odlukama. Odluke o pravima poreznih obveznika do sada su tiskane u Kanadi, Velikoj Britaniji, Australiji i Novom Zelandu. Bentley navodi da odluke nemaju snagu zakona, ali su pokazatelj da se prava poreznih obveznika drže važnima. U razmatranju prava potrebno je utvrditi odnos između statutarne i upravnih prava i biti u potpunosti svjestan kako ona djeluju u poticanju ili ograničavanju prava obveznika. Među najvažnijim pravima navode se obveza javnosti odluka, pravilo o neretropektivnom djelovanju poreznih zakona, pravo na razumljivost i jasnoću propisa, pravo izbjegavanja dvostrukog oporezivanja i pravo jednakog tretmana. Urednik je veliku pozornost posvetio postupku prikupljanja podataka i obvezi tajnosti prikupljenih podataka te istaknuo da nije valjana tvrdnja po kojoj prikupljanje poreza kao način ostvarenja javnog interesa ima veću važnost nego pravo na privatnost. Što se tiče povjerljivosti prikupljenih dokumenata propisima, treba biti točno utvrđeno kako, kada i gdje se smiju objaviti i rabiti informacije (na primjer u krivičnom postupku). Bentley navodi još veći broj drugih prava pri razrezu, poput prava kod prethodne rješidbe (*advance ruling*) i prava na sigurnost administrativnih odluka.

Na temelju spoznaja u prva tri po-

glavlja o podrijetlu, klasifikaciji i zakonskom okviru prava poreznih obveznika, čitatelj kojeg zanimaju porezni sustavi može uspoređivati rješenja pojedinih zemalja koja su iznesena u drugom dijelu knjige. Tu se detaljno razmatraju prava poreznih obveznika u 12 zemalja širom svijeta. Prikaz svake zemlje pripremio je domaći stručnjak za poreznu upravu koji je najbolje mogao ustanoviti ključne probleme važne u očuvanju prava. Postoje različiti pristupi i različiti problemi u pojedinim zemljama. Predstavljene su razvijene zemlje OECD-a iz Sjeverne Amerike (Kanada i SAD), Europe (Njemačka, Švedska, Nizozemska i Velika Britanija), Japan, Australija i Novi Zeland, dvije zemlje u tranziciji (Mađarska i Hrvatska) te Južna Afrika.

U Australiji je vlada uvela *Povelju prava poreznih obveznika (Taxpayer's Charter of Rights)* koja, istina, nije omogućila nikakvo novo pravo poreznim obveznicima. Karen Wheelwright, stoga, drži da je možda propuštena prilika za sveobuhvatnije i promišljenije navođenje prava koja su sadržana u zakonu. Ipak, kako je Povelja tek nedavno usvojena, ne treba je ocjenjivati prestrogo, pogotovo zato što ima neka hvale vrijedna obilježja i namjene. Već i jasnije tumačenje zakonskih prava ima veliko značenje za porezne obveznike, jer oni u većini uopće nisu svjesni svojih prava.

Kanada je prva zemlja koja je izdala "Deklaraciju o pravima poreznog obveznika u 1985. godini" (*Declaration of the Rights of Taxpayers in 1985*) te njezina iskustva u ovom području mogu biti vrlo korisna za druge zemlje. Jinyan Li navodi da je, iako Deklaracija nema snagu zakona, ona vrlo korisna u odnosima kanadske porezne uprave (Revenue Canada) i poreznih obveznika. Porezni obveznici u Kanadi također ostvaruju prava u skladu s vrhovnim zakonom u zemlji "Poveljom o pravima i slobodi" (*The Canadian Charter of Rights and Freedoms*). Posebna je pozornost posvećena estoppelu, pravu na naknadu štete koja je nastala zbog neispravnog savjeta ili tumačenja zakona u službenim priopćenjima kanadske porezne uprave. Kanad-

ska porezna uprava, zaključuje Li, danas je mnogo "pristojnija i ljubaznija" u poslovanju s poreznim obveznicima. Od usvajanja odredbi o pravima poreznih obveznika, porezna uprava se pretvorila u "uslužni centar", a porezne obveznike shvaća kao "stranke".

Veliko je zadovoljstvo među odabranim zemljama naći i prilog iz Hrvatske koji je pripremio Hrvoje Arbutina sa zagrebačkog Pravnog fakulteta. Članak obuhvaća probleme pravednosti i retroaktivnog učinka, mišljenja Ministarstva financija, zakonsko određenje prava i obveza poreznih obveznika. Arbutina posebno razmatra značenje mišljenja Ministarstva financija nastalih zbog praktičnih pitanja koja su se javljala u svezi s konkretnim pojedinačnim slučajevima, a na koja odgovore nije bilo moguće ili ih je tek djelomično bilo moguće pronaći u pozitivnim propisima. S vremenom je rastao broj tih akata i oni su se nametali u području oporezivanja kao svojevrsan izvor prava, a njihovo poznavanje postajalo je putokazom za djelovanje porezne uprave i poreznih obveznika. Relativno brzo u Hrvatskoj je stvoren u području oporezivanja dodatni izvor prava koji nije predviđen općevažnim sustavom pravnih pravila, pa se neminovno javlja pitanje mjesta takvih mišljenja u hijerarhiji pravnih normi i opravdanosti njihove primjene u upravnim i sudskim postupcima. Arbutina zaključuje da je ostvarivanje prava u području oporezivanja u Hrvatskoj kao zemlji u tranziciji usko povezano s daljnjim jačanjem pravne države i razvoja demokracije.

Kako je porezno zakonodavstvo (kao i ostalo zakonodavstvo) u Njemačkoj vrlo složeno, stvarno je bilo umijeće prikazati na nepunih 50 stranica oblike zaštite poreznih obveznika. Izvori prava u Nje-

mačkoj su nacionalni savezni zakoni i nadnacionalni zakoni Europskog vijeća koji mogu biti ugrađeni u domaće zakone ili se primjenjivati neposredno. Claudia Daiber klasificirala je prava poreznih obveznika u Njemačkoj u pet skupina: pri postupcima prikupljanja informacija, pri razrezu, pri reviziji, pri prikupljanju poreza i prisili te pri pritužbi. U cjelokupnom sustavu ističe kao posebno važne: pravo na mogućnost pritužbe, pravo da se omogući saslušanje, pravo razumljivosti poreznih propisa, pravo na obavještenost o mogućnosti pritužbe, pravo na stavljanje u prijašnje stanje (ako porezni obveznik nenamjerno ne ispuni poreznu obvezu), pravo na tajnost, pravo na izuzeće (ako postoji opravdana sumnja da je porezni službenik namjerno nesklon poreznom obvezniku) te pravo na zastupanje i pomoć. U odnosu na pojedina prava vode se u zemlji žestoke rasprave. Tako u postupku prikupljanja podataka za razrez poreza postoje mišljenja da je opće zakonodavstvo koje opunomoćuje poreznu upravu za provođenje postupka dostatno da bi se osigurala načela zakonitosti i jednakosti u oporezivanju, a drugi drže da je potrebno detaljnije i neposrednije određivanje te materije u poreznim propisima. Daiber završava svoj rad navodeći zanimljivu činjenicu po kojoj je u Njemačkoj zaključeno da je porezno opterećenje veće od 50 posto ukupnih prihoda poreznog obveznika narušavanje ustavno utvrđenog jamstva na slobodno posjedovanje imovine.

Daniel Deak razmatra prava poreznih obveznika u Mađarskoj te podsjeća na velike promjene koje su se dogodile u toj zemlji u posljednjih deset godina. Prelaskom na tržišno gospodarstvo u ukupnim proračunskim sredstvima smanjio se udio poreza koji su prikupljeni od velikih državnih poduzeća, a istodobno se nisu povećavali prikupljeni porezi od manjih privatnih tvrtki. Navedeno je prisililo poreznu upravu da javno objavljuje popise pojedinaca i tvrtki koje nisu platile porez. Popis se tiska četiri puta godišnje i na njemu su imena pojedinaca koji duguju

više od 10 milijuna i tvrtki koje duguju 100 milijuna forinti (200 forinti je oko jednog američkog dolara). Na popisu su imena i adrese poreznih obveznika, iznos neplaćenog poreza i pojedinosti o kazni. Deak drži da je mađarski Zakon o poreznom uređenju sveobuhvatno odredio obveze i prava poreznih obveznika, ali se teškoće javljaju u njegovoj primjeni zbog relativno niske razine stručnosti zaposlenih u poreznoj upravi i na sudovima koji rješavaju porezne sporove. Daljnjim uključivanjem Mađarske u europske integracijske procese može se očekivati i veće poštivanje prava poreznih obveznika.

Koji Ishimura, profesor prava sa Sveučilišta u Asahiju, opisuje stanje u Japanu te navodi da japanska država i porezna uprava ne pokazuju znakove pospješivanja pravednosti i transparentnosti u poreznim postupcima, niti volju za općenito poštivanje prava poreznih obveznika. Akademski krugovi i zeirishi (ovlašteni porezni računovođe) već duže vrijeme oštro kritiziraju takvo ponašanje, ali s vrlo slabim rezultatima, jer je u zemlji uvijek postojao stav da je porezni autoritet neprijeporan. Prava poreznih obveznika su relativno novi pojam u Japanu, a po mišljenju Ministarstva financija gotovo i nema potrebe ozakoniti odredbe o tim pravima. Sadašnje porezno zakonodavstvo u Japanu prilično je neodređeno i nedorečeno, tako da službenici porezne uprave imaju prilično velik prostor za diskrecijske odluke. Stoga je nužno daljnje razvijanje infrastrukture poreznog zakonodavstva. To neće biti lako ostvarivo, jer u visokorazvijenom Japanu na nacionalnoj razini ne postoje još neki najvažniji zakoni, poput zakona o slobodi informiranja. Ipak, javljaju se određeni pozitivni pomaci pa je nedavno porezna up-

rava morala platiti 600 000 tisuća jena odštete zbog neodobrenog ulaza u privatne prostorije poreznog obveznika. Ishimura naglašava da će eventualno buduće donošenje sveobuhvatnog i jasno određenog dokumenta o pravima poreznih obveznika sigurno pospješiti odnose i suradnju porezne uprave i poreznih obveznika.

Kako ističe Andrew Alston, zakoni na Novom Zelandu su vrlo složeni i loše napisani, pa dolazi do mnogo sporova između porezne uprave i poreznih obveznika. Stanje se nešto popravilo 1994. godine, uvođenjem novog zakona o poreznoj upravi (*The tax Administration Act*) u kojem su i detaljnije navedena prava poreznih obveznika. Posebno su jasno navedeni slučajevi u kojima se ne mora striktno poštivati načelo tajnosti prikupljene dokumentacije. Ipak, stanje je daleko od zadovoljavajućeg, pogotovo zato što porezni obveznici i dalje nisu sigurni u iznos poreza koji trebaju platiti. Stoga će biti nužno daljnje poboljšavanje zakonskih rješenja kako bi se izgradio jasan i razumljiv porezni sustav u kojem će se u potpunosti poštivati prava poreznih obveznika, pa će oni lakše ispunjavati svoju obvezu. Sve navedeno je u uskoj vezi s detaljnijim proučavanjem i smanjivanjem troškova ispunjavanja porezne obveze.

Robert Williams u tekstu o južnoafričkom zakonu o porezu na dohodak navodi da je on početkom XX. stoljeća uvelike preuzet iz australske države Novog Južnog Walesa i da je sve do demokratskih promjena 1994. godine doživio vrlo malo promjena. Zakon je bio prepun odredbi po kojima su poreznici imali vrlo veliku diskrecijsku moć, a na njihove odluke porezni obveznici gotovo uopće nisu imali pravo žalbe. Prošli je ustav općenito vrlo slabo poštivao građanske slobode i prava, a pojam prava poreznih obveznika nije niti postojao u zakonu. Novousvojeni Ustav je značio prijelaz "s kulture autoriteta" na "kulturu zakonitosti". Autor izlaže prava na jednakost, privatnost, pristup informacijama, upravnu zakonitost i vlasništvo, a svoj prilog završava razmatranjem

o Povelji prava poreznih obveznika (*the Charter Taxpayer's Rights*) koju je južnoafrička služba prihoda (*The South African Revenue Service – SARS*) izdala krajem 1997. godine. Po autorovoj ocjeni dokument je previše uopćen i važniji je po onom što ne navodi nego onom što sadrži. Tako porezna uprava nije navela utvrđeno vrijeme koje joj je potrebno za obradu poreznih prijava, niti mogućnost odštete ako počinu pogrešku pri obračunu poreza i drugo. Usprkos svemu, i ovakva Povelja je naznaka novih ponašanja koja će dalje ustrajati na ostvarivanju i poštivanju jednakosti, privatnosti i pravednog upravnog postupka.

Švedska bi sigurno mogla biti uzor drugim zemljama ne samo po uslužnosti porezne uprave koja izdaje cijeli niz brošura na švedskom i drugim jezicima u kojima se objašnjavaju pojedini porezi, načini njihova obračunavanja i plaćanja, drugih načina pružanja informacija, već i po dosljednom poštivanju prava poreznih obveznika koja se drže posebnom vrstom ukupnih ljudskih prava. Ta se prava često nazivaju *rättsäkerhet* (pravna sigurnost) i javljaju se u barem dva oblika: zaštiti ljudskih prava u postupcima oporezivanja i zakonskom pitanju kako ograničiti diskrecijsku moć nadležnih tijela. Stoga nije problem samo u utvrđivanju opunomoćenosti koju trebaju imati nadležne službe, već i pod kojim uvjetima i kako to treba biti utvrđeno u statutarnim zakonima. Andersu Hultqvistu navodi da u zemlji duži niz godina uspješno djeluje parlamentarni Odbor za prava poreznih obveznika (*Rättsäkerhetskommittén*), a vrlo je važan i sustav *Justitionsbudsmana* (*Ombudsmana* u engleskom zakonodavstvu – parlamentarnog zaštitnika prava građana od samovolje dr-

žavnih tijela). Zaštitnici prava upućuju porezne obveznike na tijela na koja se mogu žaliti, a svoje odluke prikupljaju i izdaju kao putokaze za buduće slične slučajeve. Stoga se u Švedskoj ne namjerava usvojiti povelja o pravima poreznih obveznika, iako bi sistematizirane i prikupljene odluke zaštitnika prava mogle ubuduće poslužiti za tu svrhu.

Ruud Sommerhalden i Edward Pechler izložili su zaštitu prava poreznih obveznika u Nizozemskoj. Oni drže da s obzirom na vrlo veliku složenost nizozemskih poreznih zakona koji otežavaju ispunjenje porezne obveze i uvjetuju veće administriranje, stvarna se zaštita poreznih obveznika može ostvariti na dva međusobno povezana načina. To su pojednostavljenje poreznog administriranja i pojednostavljenje poreznih zakona. Pojednostavljenje administriranja podrazumijeva pojednostavljenje za porezne obveznike i pojednostavljenje za tijela nadležna za prikupljanje poreza. Pojednostavljenje za porezne obveznike ostvaruje se ako oni mogu jasno i jednostavno saznati i utvrditi svoju poreznu obvezu. To obuhvaća vrijeme i način podnošenja porezne prijave. Porezni obveznici moraju biti svjesni prisile kojom raspolažu nadležna tijela u prikupljanju poreza. Za poreznu upravu pojednostavljenje podrazumijeva smanjivanje složenosti zadataka u razrezu i prikupljanju poreza. Jednostavnost poreznih zakona znači jasnoću, razumljivost i nepostojanje dvosmislenosti koja otežava obračun i ispunjenje porezne obveze.

Porezni sustav u Velikoj Britaniji upravo prolazi kroz velike promjene koje su gotovo veće od bilo kojih u dugogodišnjoj poreznoj povijesti. Korjenito se mijenja način obračuna koji je nastao još 1799. godine uvođenjem poreza na dohodak. Usvajanjem 1998. godine Europske konvencije o ljudskim pravima, također se mijenja i stoljetna tradicija očuvanja prava koja je počivala na običajnom pravu (*common law*). Postoje mišljenja da bi navedeno moglo pojačati moć poreznih tijela u odnosu na porezne obveznike. To je tim točnije što

je, iako su porezna i carinska uprava (*Inland Revenue Department i Custom and Excise Department*) objavile povelju poreznog obveznika (*Taxpayer's Charter*) kojom se štite prava poreznog obveznika, ona po mišljenju Davida Williamsa previše uopćena, pa će vrlo brzo biti potrebne velike promjene na tom području.

U SAD-u je 1988. godine uvedena *Odredba o pravima poreznih obveznika (Taxpayer's Bill of Rights)* čime je omražena porezna uprava SAD-a (*Internal Revenue Service – IRS*) uz ostale aktivnosti itekako uspjela popraviti svoj negativni image. Predsjednik Clinton potpisao je 1996. godine zakon o *Drugoј odredbi o pravima poreznih obveznika (Taxpayer's Bill of Rights 2)*, a Kongres je 1998. godine usvojio treću nadopunjenu i proširenu verziju *Odredbe*. Ipak, kako ističe Abe Greenbaum, sve odredbe predstavljaju više nedostatno suvislu mješavinu odluka i nadopuna o različitim proceduralnim promjenama *Propisa o upravi prihoda (The Internal Revenue Code – IRC)*, nego što stvarno određuju zaštitu poreznih obveznika. Kao primjer nedosljednosti odredbi mogla bi se istaknuti obveza po kojoj je za usvajanje pojedine porezne odredbe potrebno dobiti suglasnost *Uprave za malo gospodarstvo (the Small Business Administration)* što bi se moglo pripisati utjecaju koji ona ima na vladu i velikom značenju malog gospodarstva u zapošljavanju. Time je ovaj dio gospodarstva u povoljnijem položaju od drugih interesnih skupina, a ujedno dolazi i do većeg usporavanja donošenja odluka. Ipak, američke povelje o pravima poreznih obveznika u cjelini omogućuju poboljšanje položaja poreznih obveznika. Na primjer, zabranjene su revizijske kvote (*audit quotas*) po kojima se unaprijed određivalo koliko se na pojedinom području ili gospodar-

skoj grani moralo ubrati poreza, bez obzira na poslovanje gospodarskih subjekata. Navedene kvote također su se rabile pri ocjenjivanju rada pojedinih službenika, tako da se prilično često događalo da su oni najambiciozniji među njima bili previše gorljivi u radu s poreznim obveznicima. Veliko značenje poreza, složenost sustava i interesne skupine koje djeluju u SAD uz postojeće teškoće i nastojanje da se u cjelini poštuju ljudska prava, zahtijevat će izradu i usvajanje sveobuhvatnog programa zaštite prava poreznih obveznika, što zasad nije ostvareno.

Knjiga završava razmatranjem glavnih tema i trendova u očuvanju prava poreznih obveznika koji se mogu očekivati u budućnosti. Tu urednik Duncan Bentley ističe nekoliko najvažnijih tema, poput međunarodne zaštite poreznih obveznika, promjene u filozofiji vlade, mogućnosti novih tehnologija i izmjene informacija, čuvanja tajnosti podataka i administrativne zaštite.

Ovu vrijednu i zanimljivu knjigu trebali bi pročitati i proučiti svi koji se bave problemima poreza. Pogotovo kreatori poreznih sustava trebaju spoznati da će porezni obveznici voljnije i lakše ispunjavati svoju poreznu obvezu ako su jasno utvrđena njihova prava i ako ih se poštuje. Djelo je također važan doprinos problematici poštivanja ukupnih ljudskih prava. Kako navode autori u knjizi, stanje nigdje nije u potpunosti zadovoljavajuće, mnogo je lutanja i nejasnoća, ali međusobno poštivanje porezne uprave i poreznih obveznika dugoročno sigurno može olakšati tešku zadaću ubiranja poreza i u najvećoj mjeri onemogućiti samovolju poreznika. Nadajmo se da će za nekoliko godina ista ili slična međunarodna ekipa stručnjaka napisati knjigu u kojoj će biti navedena ostvarena poboljšanja u ovom segmentu poreznog sustava. Također se nadamo da će se tema prava poreznih obveznika aktualizirati i u Hrvatskoj te da će u toj budućoj knjizi Hrvatska biti istaknut primjer idealnih odnosa porezne uprave i poreznih obveznika.

Predrag Bejaković